

ΜΑΘΗΜΑ 9

Παραλογισμοί

.....
Υπερβατολογική διαλεκτική, Δεύτερο βιβλίο, Κεφάλαιο 1

Α. Οι παραλογισμοί του καθαρού Λόγου είναι διαλεκτικοί, δηλαδή απατηλοί συμπερασμοί στη βάση προκειμένων τις οποίες αναγκαστικά θεωρούμε σωστές και έχουν να κάνουν με το πρώτο πεδίο εφαρμογής της απαίτησης να βρεθεί κάτι απόλυτο ως όρος του υποκείμενου σε όρους. Είδαμε στο προηγούμενο μάθημα ότι ο Λόγος ζητά παντού μια έσχατη δικαιολόγηση, και αυτή μοιάζει να είναι δυνατή μόνο εφόσον βρούμε κάτι το οποίο να δικαιολογεί τα πάντα, αλλά να μη χρειάζεται δικαιολόγηση το ίδιο. Με άλλα λόγια, ζητούμενο είναι το απροϋπόθετο. Όπως όμως έχει ήδη σημειώσει ο Καντ, η απαίτηση του απόλυτου (απροϋπόθετου) είναι μόνο μια τυπική απαίτηση του Λόγου για ενότητα, η οποία δεν μας προσφέρει την παραμικρή γνώση για τον κόσμο και τα πράγματα.

Ορθολογιστική
ψυχολογία

Ας δούμε λοιπόν πώς οδηγούμαστε σε αυτές τις ψευδαισθήσεις για το υποκείμενό μας και μάλιστα με αναγκαίο τρόπο. Στην Υπερβατολογική παραγωγή των κατηγοριών (5ο μάθημα), είδαμε ότι είναι αδύνατη η σύνθεση των παραστάσεων που συγκροτούν ένα αντικείμενο της εμπειρίας χωρίς αναφορά στην ενότητα μιας συνείδησης, δηλαδή σε ένα Εγώ το οποίο σκέπτεται και το οποίο είναι το εκάστοτε δικό μου. Αυτό το «εγώ σκέπτομαι» είναι όρος της δυνατότητας της εμπειρίας και των αντικειμένων της και θεμελιώνει την αναγκαιότητα των κατηγοριών, καθώς επίσης των θεμελιωδών αρχών της εμπειρίας εν γένει. Επειδή αυτό το «εγώ σκέπτομαι» θα πρέπει να είναι διαφορετικό από τα αντικείμενα τα οποία συνθέτει, μπαίνουμε στον πειρασμό να υποθέσουμε ότι πρόκειται για κάτι το οποίο υπάρχει και μάλιστα με διαφορετικό τρόπο από τα σώματα εκτός μου, δηλαδή ότι είναι μια ψυχή. Βρισκόμαστε λοιπόν στο πεδίο της ορθολογιστικής ψυχολογίας και, όπως είναι προφανές, στο στόχαστρο της κριτικής του Καντ δεν βρίσκεται άλλος από τον Ντεκάρτ.

Στην Υπερβατολογική παραγωγή της Β' έκδοσης της Κριτικής, ο Καντ είχε ονομάσει, με τρόπο αντίστοιχο εκείνου του Ντεκάρτ, την ενότητα της συνείδησης ως το «Εγώ που συνοδεύει κάθε μου παράσταση». Αυτό δεν σημαίνει παρά ότι όταν σκέφτομαι α, μπορώ πάντοτε, αντί να πω «α», να πω «σκέφτομαι ότι α», καθώς το

α υπάρχει για μένα ως αντικείμενο της εμπειρίας μου ή προϋποθέτει την ενότητα της συνείδησης. Μπορεί μεν, λέει ο Καντ, αυτό το «εγώ σκέπτομαι», δηλαδή το cogito, να είναι όρος της δυνατότητας της εμπειρίας, όμως όσο απαραίτητο και να είναι για αυτό τον σκοπό, δεν είναι αντικείμενο της εμπειρίας το ίδιο. Πράγματι, η ορθολογιστική ψυχολογία αδιαφορεί για το Εγώ ως εμπειρικό, δηλαδή για τις επιμέρους καταστάσεις της συνείδησής μου, και αξιώνει να διατυπώσει κρίσεις για το Εγώ με αποκλειστική αφετηρία το «εγώ σκέπτομαι». Στην προσπάθειά της αυτή οδηγείται σε τέσσερις παραλογισμούς: (1) Η ψυχή είναι υπόσταση· (2) η ψυχή είναι απλή· (3) η ψυχή είναι ενιαία στις διάφορες καταστάσεις της· και (4) η ψυχή υπάρχει ανεξάρτητα από τα εξωτερικά πράγματα. Εδώ θα ασχοληθούμε μόνο με τους δύο πρώτους παραλογισμούς.

Ήδη οι δύο αυτοί πρώτοι ισχυρισμοί, εφόσον γίνονταν δεκτοί, θα σήμαιναν ότι είμαστε άυλα πράγματα τα οποία δεν υπόκεινται σε φθορά και, μαζί με τους άλλους δύο ισχυρισμούς, ότι ως ψυχές είμαστε αθάνατοι. Ο Καντ δεν δέχεται ότι μπορούμε να αποδείξουμε ποτέ κάτι τέτοιο, μολονότι κατανοεί τι είναι αυτό που μας παρασύρει σε μια τέτοια σύλληψη.

Ο πρώτος ισχυρισμός (η ψυχή είναι υπόσταση) στηρίζεται στην εξής ψευδή λογική: Σύμφωνα με τον παραδοσιακό ορισμό, υπόσταση είναι ό,τι υπάρχει από μόνο του, δηλαδή ό,τι δεν προσαρτάται σε έναν άλλο φορέα, αλλά είναι το ίδιο ο φορέας, η υπό-σταση κάποιων συμβεβηκότων. Η παράσταση μιας υπόστασης (ας πούμε, η έννοιά της) δεν μπορεί παρά είναι το συντακτικό υποκείμενο στις κρίσεις μας. Μπορούμε να πούμε το βιβλίο είναι άσπρο, αλλά όχι το άσπρο είναι βιβλίο (απλοποιώντας, θα λέγαμε ότι η υπόσταση αποδίδεται πάντα με ένα ουσιαστικό, όχι με επίθετο). Αυτό του οποίου η παράσταση δεν είναι παρά το απόλυτο υποκείμενο των κρίσεών μας είναι, λοιπόν, υπόσταση. Γνωρίζουμε όμως από την υπερβατολογική παραγωγή, αλλά ουσιαστικά και ανεξάρτητα από αυτή, ότι σε όλες μου τις κρίσεις, εγώ είμαι το απόλυτο υποκείμενο όλων μου των κρίσεων, αφού εγώ είμαι αυτός που κρίνει, δηλαδή αυτός που σκέφτεται. Επομένως το «εγώ» ικανοποιεί το κριτήριο της υπόστασης και μπορώ να συμπεράνω ότι εγώ ο οποίος σκέφτομαι είμαι κάτι, μια ψυχή που είναι ένας είδος υπόστασης (μη υλικής, εφόσον δεν είμαι σώμα).

Αν και ο συλλογισμός φαίνεται τύποις σωστός, είναι εσφαλμένος. Ναι μεν, λέει ο Καντ, έχω πάντα την παράσταση ενός σταθερού, αμετάβλητου Εγώ, σε κάθε μου σκέψη, όμως αυτό δεν σημαίνει ότι αυτή η παράσταση είναι η παράσταση ενός πράγματος στο οποίο μπορεί να αποδοθεί υπόσταση. Γιατί η υπόσταση είναι μια κατηγορία και επομένως μια μορφή που από μόνη της δεν σημαίνει τίποτε, παρά μόνο επιτρέπεται να εφαρμοστεί σε κάποιο περιεχόμενο της εποπτείας. Εδώ όμως το Εγώ στο οποίο αναφέρομαι δεν είναι κάτι του οποίου έχω εποπτεία και στη συνέχεια το αποκαλώ υπόσταση, αλλά είναι μόνο η παράσταση μιας λειτουργίας, την οποία λαθραία υποστασιοποιώ. Θα μπορούσαμε να καταλάβουμε την ένσταση του Καντ και με τον εξής τρόπο. Στην πρώτη προκειμένη του διαλεκτικού συλλο-

γισμού, δηλαδή στον ορισμό της υπόστασης, αναφερόμαστε σε αυτό (δηλαδή στο *ον*) του οποίου η παράσταση είναι απόλυτο υποκείμενο. Στη δεύτερη προκειμένη, όμως, το *Εγώ* είναι η ίδια η παράσταση και όχι ένα πράγμα του οποίου σχηματίζουμε τη νοητική παράσταση.

Η λογική του Καντ είναι ευκρινέστερη στην αντίστοιχη πραγμάτευση του πρώτου παραλογισμού στη Β' έκδοση. Εκεί ο διαλεκτικός συλλογισμός είναι ο εξής:

Ότι δεν μπορεί κανείς να το σκεφτεί παρά ως υποκείμενο δεν υπάρχει
παρά ως υποκείμενο και άρα είναι υπόσταση.

Ένα σκεπτόμενο *ον*, ως τέτοιο και μόνο, δεν μπορεί να το σκεφτεί
κανείς παρά ως υποκείμενο.

Συνεπώς: Αυτό το *ον* υπάρχει μόνο ως υποκείμενο, άρα είναι υπόσταση.

Το πρόβλημα εδώ είναι ακριβώς ότι η μείζων προκειμένη *μίλα* για ένα *ον* (που θα μπορούσε να δίνεται στην εποπτεία), το οποίο δεν μπορεί να γίνει νοητό παρά ως υποκείμενο. Ωστόσο, στην ελάχιστο προκειμένη το *ον* για το οποίο γίνεται λόγος δεν θα μπορούσε να είναι αντικείμενο της εποπτείας, διότι εν προκειμένω εννοείται μόνο με αναφορά στο σκέπτεσθαι, χωρίς να έχουμε δοσμένη κάποια πραγματική ύπαρξη. Άλλο είναι να λέει κανείς ότι το σκέπτεσθαι (*cogito*) είναι προϋπόθεση των αντικειμένων της εμπειρίας και άλλο να λέει ότι πρόκειται για ένα *ον* που σκέπτεται (*res cogitans*). Ο υπερβατολογικός όρος των αντικειμένων της εμπειρίας αναγορεύεται εσφαλμένα σε υπερβατικό αντικείμενο.

Επομένως, συμπεραίνει ο Καντ, η απόδειξη είναι εσφαλμένη και είναι μόνο η ροπή του Λόγου να αναζητεί κάτι το απόλυτο (εδώ ένα απόλυτο υποκείμενο όλων των υποκειμένων) που μας κάνει να συγχέουμε τις υπάρξεις (τα όντα) με τις απλές παραστάσεις μας (τις έννοιες). Ο συλλογισμός μοιάζει με τυπικά ορθός (δηλαδή από την άποψη της λογικής ορθότητας), ωστόσο, στο υπερβατολογικό επίπεδο –όπου, σε αντίθεση με εκείνο της τυπικής λογικής, η διαφορά μεταξύ αντικειμένων και σκέψης, εποπτείας και έννοιας είναι καθοριστική–, ο συλλογισμός είναι παραπλανητικός.

Β. Αντίστοιχο είναι το σφάλμα και στην περίπτωση του δεύτερου παραλογισμού, ο οποίος όχι μόνο ισχυρίζεται ότι η ψυχή είναι ένα κάτι (μία υπόσταση), αλλά και ότι είναι απλή. Ας σημειωθεί αρχικώς ότι ενώ ο πρώτος παραλογισμός παρουσιάζει την ψυχή υπό την ομάδα των κατηγοριών της σχέσης (όπου είναι υπόσταση), ο δεύτερος την παρουσιάζει υπό την ομάδα της ποιότητας (όπου πιθανότατα εννοείται ότι είναι πραγματική, χωρίς περιορισμό, δηλαδή άφθαρτη και άρα απλή, αφού μόνο ό,τι είναι σύνθετο μπορεί να φθαρεί).

Ο δεύτερος
παραλογισμός

Το επιχείρημα υπέρ της απλότητας της ψυχής έχει ως εξής. Όταν μια σύνθετη υπόσταση (όπως ένα σώμα) κινείται, τότε κινούνται όλα του τα μέρη. Το κατηγορημα της ψυχής δεν είναι όμως η κίνηση, αλλά η σκέψη. Η σκέψη, ωστόσο, δεν μπορεί να μοιραστεί σε περισσότερα μέρη, γιατί μια κατακερματισμένη σκέψη δεν είναι καν σκέψη. Επομένως η σκέψη είναι το κατηγορημα μιας απλής υπόστασης. Ο Καντ δεν θεωρεί την τελευταία πρόταση αναλυτική, καθώς είναι δυνατό να σκεφτεί κανείς ότι, παρ' όλα αυτά, η σκέψη είναι το προϊόν συνδυασμένης δράσης περισσότερων μερών μιας σύνθετης υπόστασης. Καθώς η κρίση δεν μπορεί να είναι εμπειρική, θα πρέπει να είναι μια *a priori* πρόταση, όπου δεν μπορούμε να διακρίνουμε πώς γίνεται η σύνθεση.

Στην πραγματικότητα, λέει ο Καντ, η πρόταση θα μπορούσε όντως να θεωρηθεί αναλυτική, καθώς όταν σκέφτομαι ότι εγώ σκέφτομαι, τότε η παράστασή μου δεν μπορεί παρά να είναι απλή. Αλλά αυτό που είναι απλό (κι αυτό συνάγεται αναλυτικά) είναι η απλότητα της παράστασης και όχι η παράσταση ενός όντος που το ίδιο μπορεί να θεωρηθεί απλό (οπότε θα χρειαζόταν σύνθεση στην εμπειρία). Η παράσταση του Εγώ είναι απλώς και μόνο η παράσταση ενός αφηρημένου «κάτι», του υπερβατολογικού υποκειμένου, και είναι κενή περιεχομένου. Η απλότητα που αποδίδει ο παραλογισμός σε αυτό το υποκείμενο δεν είναι παρά η απλότητα που αντιστοιχεί σε κάτι τόσο αφηρημένο όσο ένα απλό «κάτι». Ουσιαστικά ο δεύτερος παραλογισμός αποδίδει και πάλι στο Εγώ μια υπόσταση, την οποία αυτή τη φορά προσδιορίζει ως απλή, αποκαλύπτοντας έτσι ωστόσο μόνο το σφάλμα του συλλογισμού.

Θεωρούμενοι μαζί, οι δύο πρώτοι παραλογισμοί αντιστοιχούν στη διαδεδομένη (στην εποχή του Καντ) πεποίθηση ότι η ψυχή είναι κάτι που, σε αντίθεση με τα σώματα, δεν φθείρεται. Πράγματι, ο Καντ δεν διαφωνεί στο ότι το *cogito* δεν είναι σώμα, ότι, με άλλα λόγια, ποτέ δεν πρόκειται να δούμε στην εποπτεία μας μια σκέψη ή οτιδήποτε άλλο θα ήταν κατηγορημα μιας ψυχής, πόσο μάλλον αυτή την ίδια. Τα σώματα, ως φαινόμενα, εμφανίζονται μέσα από τις *a priori* μορφές εποπτείας, ενώ οι σκέψεις όχι. Ωστόσο, τα φαινόμενα δεν είναι πράγματα καθ' εαυτά και θα μπορούσε κάλλιστα να συμβαίνει αυτό για το οποίο στα σώματα δεν μπορούμε να πούμε τίποτε να είναι το ίδιο με αυτό που σκέπτεται και συνεπώς να μην υπάρχει διαφορά μεταξύ σώματος και πνεύματος. Το ίδιο πράγμα που σκέπτεται θα μπορούσε να είναι αυτό που φαίνεται να εκτείνεται. Μόνο αν τα φαινόμενα ήταν τα πράγματα καθ' εαυτά, θα έπρεπε να δεχτούμε ότι πρόκειται για δύο διαφορετικές φύσεις. Η υπόθεση του Καντ θυμίζει την σπινοζική μεταφυσική, με τη διαφορά ότι ο Καντ δεν υποστηρίζει καθόλου ότι υπάρχει μια υπόσταση με δύο (ή άπειρα) κατηγορήματα. Λέει αντιθέτως ότι για το υπόστρωμα των φαινομένων δεν γνωρίζουμε απολύτως τίποτε και συνεπώς δεν έχει καν νόημα να ρωτάμε αν η σκέψη θα πρέπει να αποδοθεί σε μια νοητική υπόσταση (ψυχή) ή στο υπόστρωμα της ύλης.

Κριτική της
ορθολογιστικής
ψυχολογίας

Το νόημα των λεγομένων του Καντ είναι ότι, είτε στη μία περίπτωση είτε στην άλλη, υποστασιοποιούμε μια λειτουργία, μια μορφή, καθώς τη σκεφτόμαστε ως ον, υλικό ή πνευματικό. Αλλά το ον, ως φαινόμενο, προσδιορίζεται από τις κατηγορίες, δηλαδή τις μορφές του υποκειμένου, ενώ το υποκείμενο είναι το προσδιορίζον, το οποίο δεν μπορούμε, με τη σειρά του, να το θεωρήσουμε προσδιοριζόμενο. Μόνο ο Λόγος, που ψάχνει το απόλυτο ως όρο για καθετί που υπόκειται σε όρους, μας ωθεί σε αυτόν τον παραλογισμό, καθώς αξιώνει, με τη σύνθεσή του, να μιλήσει για αντικείμενα, ενώ στην πραγματικότητα δικαιούται να συνθέτει μόνο τις έννοιες τις διάνοιας.

Τα επιχειρήματα του Καντ είναι επιχειρήματα εναντίον της ορθολογιστικής ψυχολογίας της εποχής του, ιδίως εκείνης του Ντεκάρτ, ο οποίος προσπαθεί να στηρίξει το μεταφυσικό του σύστημα στο *cogito* και συμπεραίνει ότι υπάρχουν δύο υποστάσεις. Ωστόσο, η κατάρριψη των δύο πρώτων παραλογισμών ισοδυναμεί με κατάρριψη αυτού που ο ίδιος ο Καντ ονομάζει πνευματισμό και είναι η πεποίθηση της ύπαρξης πνευματικών πραγμάτων ή μάλλον η πεποίθηση ότι η σκέψη μπορεί να θεωρηθεί με όρους κάποιου πράγματος και όχι απλώς μιας λειτουργίας. Ακόμη και σήμερα είναι τρέχουσες παρόμοιες αντιλήψεις. Όταν, π.χ., κάποιος κάνει λόγο για την «ενέργεια» ενός χώρου ως κάτι που «υπάρχει», τότε βαπτίζει υπόσταση (αλλά όχι υλική, με την τρέχουσα σημασία του όρου) απλώς σχέσεις που προσδιορίζουν τα πράγματα.

ΜΑΘΗΜΑ 10

Η αντινομία

.....
Υπερβατολογική διαλεκτική, Δεύτερο βιβλίο, Κεφάλαιο 2

Α. Περνάμε τώρα στη δεύτερη περίπτωση, όπου η ιδέα του απόλυτου εφαρμόζεται, όχι στο υποκείμενο, αλλά στα αντικείμενα της εμπειρίας ως φαινόμενα ή, με μια διαφορετική διατύπωση, από τον κατηγορικό στον υποθετικό συλλογισμό. Υποθετική είναι η μορφή του εν λόγω διαλεκτικού συλλογισμού, διότι η πρώτη προκειμένη είναι μια υποθετική πρόταση την οποία διατυπώνει ο Λόγος. Η πρόταση αυτή έχει ως εξής: «Αν είναι δοσμένο αυτό που υπόκειται σε όρους, τότε είναι δοσμένη η όλη σειρά των όρων και επομένως το απολύτως απροϋπόθετο» (A410/B437). Στην αρχή αυτή υποβάλλονται όλες οι ομάδες των κατηγοριών και επομένως προκύπτουν τέσσερις περιπτώσεις.

Η δομή των
αντινομιών

Ο Καντ κάνει εδώ λόγο για «αντινομίες». Η ιδιαιτερότητα των αντινομιών συνίσταται στο ότι, στην κάθε περίπτωση, προκύπτουν αναγκαστικά δύο διαφορετικές αρχές, οι οποίες διαψεύδουν η μία την άλλη και επομένως ταλαντευόμαστε δίχως τέλος, χωρίς να μπορούμε να καταλήξουμε σε τίποτε. Ο Καντ θα δείξει ότι η αντινομία είναι μεν αναγκαία, αλλά φαινομενική, διότι εντέλει οι δύο αρχές (θέση και αντίθεση) είναι είτε αμφότερες ψευδείς και άρα δεν υπάρχει αντίθεση (1η και 2η αντινομία) είτε αμφότερες αληθείς καθώς η μεταξύ τους αντίφαση δεν είναι πραγματική (3η και 4η αντινομία).¹⁵

Οι δύο πρώτες αντινομίες έχουν να κάνουν με τον χρόνο και τον χώρο, δίχως να αφορούν άμεσα την ύπαρξη των φαινομένων. Ο Καντ τις ονομάζει «μαθημα-

¹⁵ Η αντίφαση αποκαλύπτεται από τον Καντ ως προϊόν της διαφοράς ανάμεσα στον Λόγο και στη διάνοια και επομένως ως σύγχυση των διαφορετικών πεδίων εφαρμογής των αρχών τους. Μέχρι να διαφανεί η αιτία της σύγχυσης, η αντίφαση απειλεί την ίδια τη σκέψη, η οποία δεν μπορεί να έρθει σε συμφωνία με τον εαυτό της. Ο Λόγος αναγκάζεται είτε να αποδεχτεί περισσότερες αμοιβαία αποκλειόμενες προτάσεις, περιπίπτοντας σε έναν σκεπτικισμό, είτε να δεχτεί μόνο τη μία από αυτές, υποπίπτοντας στο σφάλμα του δογματισμού, ο οποίος αγνοεί τον αντίλογο. Για τη λύση της αντινομίας, ο Καντ χρησιμοποιεί μια «σκεπτική» μέθοδο, η οποία δεν συνιστά παραίτηση στον σκεπτικισμό, αλλά εργαλείο στάθμισης των αντιθετικών επιχειρημάτων και εξεύρεσης του λόγου της παρεξήγησης.

τικές». Στην πρώτη από αυτές, η θέση είναι: «Ο κόσμος έχει μια αρχή στον χρόνο και στον χώρο», ενώ η αντίθεση: «Ο κόσμος δεν διαθέτει τέτοια αρχή, αλλά είναι άπειρος». Η δεύτερη αντινομία περιλαμβάνει τις αρχές: «Κάθε σύνθετη υπόσταση στον κόσμο αποτελείται από απλά μέρη και τίποτε άλλο δεν υπάρχει εκτός από αυτά τα μέρη» και «Κανένα σύνθετο πράγμα δεν διαιρείται σε έσχατα απλά μέρη». Όπως μπορεί κανείς εύκολα να διαπιστώσει, το εκάστοτε ζεύγος αρχών όχι μόνο είναι αντιφατικό, αλλά και εύλογο παρά την αντίφαση. Είναι φυσικό να αναζητούμε μια πρώτη αρχή στον χώρο και τον χρόνο, όπως εύλογο είναι να ρωτάμε για τη χρονική στιγμή πριν από την αρχή και για το χωρικό σημείο πριν από το όριο του χώρου.

Οι επόμενες δύο αντινομίες χαρακτηρίζονται ως «δυναμικές» και αφορούν την ύπαρξη των πραγμάτων. Εδώ θα ασχοληθούμε μόνο με την πρώτη από τις δυναμικές, άρα την τρίτη αντινομία, η οποία, σύμφωνα με τον πίνακα των κατηγοριών, έχει να κάνει με τις σχέσεις μεταξύ των πραγμάτων και, όπως θα δούμε, συγκεκριμένα με την αιτιότητα.

B. Η τρίτη αντινομία είναι από τα πιο διάσημα κεφάλαια της ΚΚΛ. Η σημασία της δεν εξαντλείται στην προσπάθεια του Καντ να θεμελιώσει τη μεταφυσική, όπως

Η τρίτη
αντινομία

την έχουμε παρακολουθήσει ως εδώ. Το βασικό επίδικο ζήτημα είναι κατά πόσο δικαιούμαστε να κάνουμε λόγο για ελευθερία. Γι' αυτό τον λόγο, η τρίτη αντινομία αφορά εξίσου την ηθική φιλοσοφία του Καντ, η οποία αναπτύσσεται ειδικότερα στην ΚΠΛ. Στην ΚΚΛ, ο Καντ

ξεκινά υποστηρίζοντας ότι υπάρχουν βάσιμοι λόγοι να υποστηρίξει κανείς δύο διαφορετικές και, όπως αρχικά φαίνεται, αμοιβαία αποκλειόμενες θέσεις (θέση και αντίθεση) σε σχέση με το ερώτημα της ελευθερίας.

Η θέση υποστηρίζει ότι η φυσική αιτιότητα δεν διέπει όλα τα φαινόμενα στον κόσμο, αλλά θα πρέπει να υποθέσουμε και μια άλλη αιτιότητα από ελευθερία.

Η αντίθεση υποστηρίζει ότι δεν υπάρχει ελευθερία και ότι τα πάντα συμβαίνουν σύμφωνα με νόμους της φύσης.

Τι σημαίνουν αυτές οι αρχές; Αν αρχίσουμε με τη δεύτερη αρχή, παρατηρούμε ότι πρόκειται ουσιαστικά για την αρχή της αιτιότητας, όπως τη γνωρίζουμε από τη δεύτερη αναλογία της εμπειρίας. Κανένα φαινόμενο στον κόσμο δεν μπορεί να είναι «ελεύθερο», δηλαδή όχι αιτιακά καθορισμένο, αφού η υπαγωγή στην κατηγορία του αιτίου (και αποτελέσματος) είναι αναγκαστική. Η θέση υποστηρίζει, αντιθέτως, ότι η ελευθερία θα πρέπει να γίνει αποδεκτή παράλληλα με τη φυσική αναγκαιότητα. Είναι αξιοπρόσεκτο ότι η ελευθερία στην οποία αναφέρεται ο Καντ ονομάζεται αιτιότητα από ελευθερία, κάτι που σημαίνει ότι πρόκειται και πάλι για ένα είδος επίδρασης. Η ιδιαιτερότητα της ελευθερίας ως αιτιότητας είναι ότι, αυτή τη φορά, το επιδρών δεν προσδιορίζεται το ίδιο από κάποιο άλλο προηγούμενο αίτιο.

Τι μας οδηγεί όμως σε μια τέτοια υπόθεση; Αυτό δεν είναι δύσκολο να το σκεφτεί κανείς. Αν έχουμε ένα αντικείμενο S, τότε αυτό θα πρέπει να έχει ως αίτιο ένα άλλο αντικείμενο, ας πούμε το R, το οποίο όμως, με τη σειρά του, ένα άλλο Q, κ.ο.κ. Επομένως, η αρχή του αποχρώντος λόγου μάς δίνει πάντα μια σειρά από αιτιατούς προσδιορισμούς και ο Λόγος ζητά για αυτή τη σειρά το απροϋπόθετο, που θα ήταν το αίτιο αυτής της σειράς ως όλο και το οποίο δεν θα είχε άλλο αίτιο πριν από αυτό, διότι τότε δεν θα ήταν στην αρχή της όλης σειράς. Επομένως θα πρέπει, για το σύνολο των αιτιακών επιδράσεων, να υποθέσουμε κάτι το οποίο εξαιρείται από αυτές, με την έννοια ότι είναι αίτιο, αλλά όχι αποτέλεσμα κάποιου άλλου αιτίου, κάτι το οποίο θα σήμαινε ότι είναι ελεύθερο (αυθόρμητο).

Προφανώς όμως αυτό έρχεται σε αντίφαση με την καθολική αρχή της αιτιότητας, την οποία αναγκαστικά αποδεχόμαστε, όπως αναγκαστικά υποθέτουμε και κάτι το οποίο είναι η ελεύθερη αρχή όλων των επιδράσεων. Όπως και στην περίπτωση των παραλογισμών, το πρόβλημα σχετίζεται με τον Λόγο. Είδαμε ότι αυτός ζητά πάντα την ολότητα των όρων (σύμφωνα με τη νομοθεσία της διάνοιας) ως το απόλυτο (σύμφωνα με την ενότητα του Λόγου). Όμως αυτό το απόλυτο δεν θα ήταν πλέον αντικείμενο μιας δυνατής εποπτείας και έτσι θα εξαιρούνταν από τη νομοθεσία της διάνοιας. Σε αντίθεση όμως με τους παραλογισμούς, ο Καντ δεν δείχνει άμεσα το σφάλμα, αλλά εξετάζει προσεκτικά τη σύγκρουση των δύο αρχών, όπως άλλωστε κάνει και για τις υπόλοιπες αντινομίες, μέχρι να καταλήξει σε συμπέρασμα. Ο λόγος για αυτό είναι ότι (όπως φαίνεται ειδικά στις δυναμικές αντινομίες) η αρχή του Λόγου δεν οδηγεί απλώς σε μια αστήρικτη κρίση η οποία επεκτείνει πέραν του επιτρεπομένου τη δικαιοδοσία των κατηγοριών (π.χ. η ψυχή είναι υπόσταση), αλλά σε κρίσεις ανταγωνιστικές προς τις αρχές της διάνοιας. Συνεπώς, πρέπει να ακούσουμε και τα δύο μέρη, προκειμένου να βγάλουμε άκρη.

Η επίλυση όλων των αντινομιών περιλαμβάνει την αναδρομή στη θεωρία του υπερβατολογικού ιδεαλισμού, την οποία ο Καντ εξέθεσε ήδη στην Υπερβατολογική αισθητική και η οποία βρίσκεται εν προκειμένω οριστική επιβεβαίωση, καθώς ειδικά θα συνθλιβόμαστε κάτω από το βάρος αλληλοαποκλειόμενων αρχών. Σύμφωνα με τη θεωρία του υπερβατολογικού ιδεαλισμού, τα αντικείμενα της εμπειρίας είναι μόνο φαινόμενα και όχι πράγματα καθ' εαυτά, δηλαδή ανεξάρτητα από το υποκείμενο που τα γνωρίζει. Τα φαινόμενα δεν είναι ωστόσο ψευδαισθήσεις, αλλά διαθέτουν πραγματικότητα για μας. Η εν λόγω πραγματικότητα δεν είναι όμως εκτός της εμπειρίας, αλλά αποδίδεται στα φαινόμενα στο πλαίσιο αυτής της εμπειρίας, η οποία σημαίνει και την αντίληψη των εκάστοτε φαινομένων. Μπορούμε βεβαίως να πούμε ότι κάτι είναι πραγματικό ακόμη και πριν το αντιληφθούμε εμπειρικά, επειδή όμως η αντίληψη αυτή είναι όρος της πραγματικότητας ενός φαινομένου, αυτό το φαινόμενο μπορεί να χαρακτηριστεί υπαρκτό μόνο στην προοπτική να το γνωρίσουμε κάποτε, δηλαδή να το συναντήσουμε σε μια δυνατή πρόοδο της εμπειρίας. Αλλά αυτό είναι κάτι τελείως διαφορετικό από το να πούμε ότι τα πράγματα υπάρχουν ανεξάρτητα από αυτή τη δυνατή πρόοδο, πριν από την εμπειρία εν γένει, καθώς τότε θα επρόκειτο για πράγματα καθ' εαυτά.

Η επίλυση των
αντινομιών

Διαφορετικά, κάθε φαινόμενο συγκροτείται μέσω μιας εμπειρικής σύνθεσης στον χώρο και στον χρόνο και αν η σύνθεση αυτή δεν λάβει χώρα, τότε το φαινόμενο δεν είναι δοσμένο. Η ολότητα των όρων ενός υποκείμενου σε όρους φαινομένου δεν είναι όμως δοσμένη στη σύνθεσή της μαζί με το φαινόμενο και επομένως είναι σαφές ότι η αρχή της κοσμολογικής αντινομίας, σύμφωνα με την οποία το απόλυτο είναι δοσμένο επειδή είναι δοσμένη η σειρά των όρων, δεν είναι ορθή, καθώς αυτή η ολότητα δεν μπορεί να είναι δοσμένη πριν τη σύνθεση των στοιχείων που την αποτελούν. Μια τέτοια ολική σύνθεση εμφανίζεται σε μας πάντοτε ως κάτι το ζητούμενο, δηλαδή να διευρύνουμε την εμπειρία μας όλο και περισσότερο, ποτέ όμως ως κάτι δεδομένο, εφόσον στην τελευταία περίπτωση, θα έπρεπε να είχαμε εποπτεία του όλου, κάτι που είναι αδύνατο για μια μη διανοητική εποπτεία (η εμπειρία μου είναι πάντοτε εμπειρία κάποιου επιμέρους πράγματος).

Ωστόσο, ακριβώς επειδή η ολοποίηση εμφανίζεται όντως με τη μορφή ενός προβλήματος που μας έχει ανατεθεί, η αρχή του Λόγου δεν πρέπει να απορριφθεί, αλλά έχει μια πολύ συγκεκριμένη και αληθινή σημασία. Ο Λόγος μάς ζητά να πραγματοποιούμε όλο και μεγαλύτερη γνωστική πρόοδο μέσω της εμπειρίας και επομένως μάς επιβάλλει την αρχή της ολοποίησης των σειρών ως κάτι προς το οποίο θα πρέπει πάντα να κατευθυνόμαστε. Μια τέτοια αρχή, η οποία μας λέει πώς πρέπει να φερόμαστε στα γνωσιακά μας εγχειρήματα, αλλά όχι πώς είναι τα αντικείμενα της γνώσης, ονομάζεται από τον Καντ ρυθμιστική (βλ. μάθημα Γ1), ενώ οι αρχές τις διάνοιας, που συγκροτούν τα αντικείμενα ως αντικείμενα, είναι καταστατικές (συγκροτητικές/συστατικές) της εμπειρίας. Επομένως οι αντινομίες λύνονται μέσω της αναγνώρισης ότι οι θέσεις (που εκφράζουν τον Λόγο) είναι ρυθμιστικές αρχές. Επιτάσσουν την εμπειρική αναδρομή προς το απροϋπόθετο, αλλά δεν είναι προτάσεις για αντικείμενα τα οποία δεν έχουν προϋποθέσεις.

Φυσικά αυτό ισχύει και για την τρίτη αντινομία. Οφείλουμε σε καθετί γνωστό και υποκείμενο σε όρους να αναζητούμε τους όρους του και τους όρους των όρων του, όμως αυτό δεν σημαίνει ότι θα γνωρίσουμε ποτέ (και επομένως ότι είναι ποτέ πραγματικό) κάτι το απροϋπόθετο και συνεπώς ελεύθερο. Αντίθετα, όλα τα φαινόμενα υπόκεινται στον νόμο της φυσικής αιτιότητας. Ο συμβιβασμός των δύο αρχών μπορεί να διατυπωθεί όμως και με έναν διαφορετικό τρόπο, ο οποίος δείχνει το έμμεσο μέλημα του Καντ στην τρίτη αντινομία.

Μέχρι εδώ, η συλλογιστική του Καντ μοιάζει να βρίσκει εφαρμογή μόνο στο ειδικά κοσμολογικό πρόβλημα της αρχής του κόσμου. Ελεύθερο θα ήταν το ον (Θεός) που θέτει σε κίνηση την αλυσίδα των αιτιών και των αποτελεσμάτων. Η ανάλυση του Καντ δείχνει ότι ένας τέτοιος Θεός δεν είναι αντικείμενο της γνώσης, αλλά ουσιαστικά μια προτροπή να αναδράμουμε διαρκώς περαιτέρω (δηλαδή προς τα πίσω) στη σειρά των όρων. Δεν είναι όμως μόνο ότι η ελευθερία έχει θέση ως προτροπή στον κόσμο της γνώσης μας, αλλά και ότι η προτροπή για οποιαδήποτε πράξη έχει νόημα μόνο υπό την προϋπόθεση της ελευθερίας. Θα πρέπει εδώ να σκεφτούμε ότι ναι μεν τα φαινόμενα δεν είναι πράγματα

Ελευθερία

καθ' εαυτά, αλλά ότι έχουμε δεχτεί ότι στο θεμέλιό τους έχουν κάτι το άγνωστο, το καθ' εαυτό τους Είναι, μολονότι δεν έχουμε σε αυτό γνωστική πρόσβαση.

Η σκέψη αυτή επιτρέπει την ακόλουθη αξιοποίηση της τρίτης αντινομίας και της επίλυσής της. Αν κάτι δεν μπορούμε να το σκεφτούμε παρά μόνο ως ελεύθερο, τότε αυτό αποκλείεται να είναι φαινόμενο, μπορεί όμως να είναι ελεύθερο υπερβατολογικά, όχι ως εμπειρικό ον, αλλά στο σκοτεινό του υπόστρωμα. Αλλά εκτός από τον Θεό, υπάρχει και κάτι άλλο το οποίο μπορούμε να θεωρήσουμε ως ελεύθερο και αυτό είναι ο άνθρωπος, δηλαδή ο εαυτός μας, και συγκεκριμένα κάθε φορά που θέτουμε στον εαυτό μας το ερώτημα: «Τι να πράξω;» Και μόνο το ερώτημα αυτό υποβάλλει την πεποίθηση ότι μπορούμε να αποφασίσουμε και άρα ότι είμαστε ελεύθεροι, μια πεποίθηση την οποία ο Καντ αποκαλεί «πρακτική ελευθερία». Αλλά αυτή η τόσο αυτονόητη πεποίθηση θα ήταν απατηλή, αν δεν υπήρχε καν η δυνατότητα να είμαστε ελεύθεροι. Πράγματι, ως φυσικά όντα, δηλαδή φαινόμενα, πράττουμε πάντοτε υπό όρους, δηλαδή καθορισμένοι από παράγοντες, εσωτερικούς ή εξωτερικούς. Εδώ ισχύει ό,τι και για τα υπόλοιπα φαινόμενα εν γένει. Όμως, θα ήταν δυνατόν ο ίδιος άνθρωπος, που ως φαινόμενο ζει σε έναν ντετερμινιστικό κόσμο, να είναι ελεύθερος ως νοούμενο ή, όπως λέει ο Καντ, σύμφωνα με τον νοητό, όχι τον εμπειρικό χαρακτήρα του. Στην περίπτωση αυτή, θα μπορούσαμε να πούμε ότι η ανθρώπινη προαίρεση επηρεάζεται μεν από τη φύση, δεν καθορίζεται όμως από αυτή, διότι πάντα, ανεξαρτήτως χώρου και χρόνου, μπορεί να θελήσει κάτι άλλο, δηλαδή να ξεκινήσει μια καινούργια αιτιακή σειρά.

Πώς όμως είναι δυνατή μια τέτοια ελευθερία, τα αποτελέσματα της οποίας θα εκδηλώνονταν στον ντετερμινιστικό κόσμο της φύσης; Ο Καντ υποστηρίζει ότι λόγω της διαφοράς φαινομένου και νοούμενου, οι δύο θεωρήσεις είναι συμβιβάσιμες. Μοιάζει επομένως να είναι συμβατοκράτης (compatibilist), όπως λέμε σήμερα. Σίγουρα πάντως όχι με την έννοια ότι αυτό που ονομάζουμε ελευθερία αποτελεί ψευδαίσθηση. Αντιθέτως, ο Καντ πιστεύει ότι οι ανθρώπινες πράξεις μπορούν να μην είναι φυσικά καθορισμένες κι έτσι είναι κάθε άλλο παρά συμβατοκράτης. Απλώς θεωρεί ταυτόχρονα ότι αυτή η ελευθερία δεν αποτελεί θαύμα και ότι, από την οπτική γωνία του φυσικού επιστήμονα, ας πούμε, δεν θα βρούμε ποτέ τίποτε το οποίο να μην έχει κάποιο αίτιο. Οι μελετητές, πάντως, δεν συμφωνούν μεταξύ τους σε σχέση με την ερμηνεία της καντιανής θέσης και εδώ δεν μπορούμε να ασχοληθούμε με αυτά τα προβλήματα, τα οποία αφορούν πρωτίστως την πρακτική φιλοσοφία.

Θα μπορούσαμε μάλιστα να εκλάβουμε ως συμπέρασμα της ανάλυσης του Καντ ακριβώς την ανάγκη να διακρίνουμε μεταξύ θεωρητικής και πρακτικής φιλοσοφίας. Κάθε φορά που ζητούμενο είναι να γνωρίσω κάτι στον κόσμο, τότε είμαι υποχρεωμένος να παραμένω σταθερός στις αρχές της διάνοιας και μόνο. Όταν όμως το ερώτημα είναι τι οφείλω να κάνω, τότε και μόνο για να κατανοήσω το ερώτημα, δηλαδή να σκεφτώ τον εαυτό μου ως υποκείμενο της πράξης, πρέπει να προσφύγω στις αρχές του Λόγου και εν προκειμένω στην ιδέα της ελευθερίας, που όπως έχουμε δει από την κριτική του Καντ στον Πλάτωνα, έχει πρακτική σημασία. Η αναγκαιότητα αφορά σε ό,τι μου είναι δοσμένο, ενώ η ελευθερία σε ό,τι

είναι δοσμένο μόνο ως πρόβλημα, δηλαδή ως προτροπή. Ρυθμιστική εντέλει είναι μια αρχή η οποία απαντά σε ένα δεοντολογικό ερώτημα, δηλαδή στο ερώτημα τι οφείλω πράξω.

Στην ΚΠΛ, ο Καντ δείχνει ότι αυτή η «υπερβατολογική ελευθερία», την οποία υποθέτει εδώ ως δυνατή, διαθέτει (πρακτική) πραγματικότητα, η οποία βρίσκει έκφραση στον ηθικό νόμο (βλ. μαθήματα B1 και B3). Καθώς αυτό δεν είναι το αντικείμενο της πρώτης Κριτικής, δεν θα επεκταθούμε σε αυτό το ζήτημα, για το οποίο ωστόσο θα αναφέρουμε κάποια επιπλέον στοιχεία στο 12ο και τελευταίο μάθημα. Πρώτα όμως θα πρέπει να ολοκληρώσουμε τη συζήτηση της Διαλεκτικής.